

К. Г. Борисенко

Бароккові рефлексії у творах Григорія Квітки-Оснoв'яненка

У статті аналізується вплив української барокової літератури на прозу Григорія Квітки-Оснoв'яненка. На матеріалі таких творів як «Салдацький патрет», «Конотопська відьма», «Пан Халявський», «Шельменко-денщик», «Сватання на Гончарівці» відстежується побутування низки барокових сюжетів та образів (вертепна драма, всюдисущий Чорт, старосвітська школа та ін.) у доробку письменника. Тим самим осмислюється його роль у рідній вітчизняній традиції.

Творчість Григорія Квітки-Оснoв'яненка завжди була об'єктом посиленої уваги вітчизняної науки. Досить згадати піонерські студії М. Костомарова, П. Куліша, пізніші дослідження І. Айзенштока, М. Зерова, розвідки Л. Ушкалова, дисертаційні студії О. Борзенка, І. Лімборського. Одним із аспектів, який сприятиме більш глибокому розумінню творчості цього автора, є з'ясування впливу, що його справила на Квітчині писання барокова традиція.

Як відомо, ще змалечку хлопець був надзвичайно релігійним, під час богослужінь годинами міг стояти в церкві. У п'ятирічному віці через хворобу він утратив зір, і невідомо, чи мали б ми письменника, аби не дивовижне прозріння біля чудотворної ікони Озерянської Божої Матері. Відтак замолоду Григорій не раз замислювався над тим, чи не постригтися йому в ченці. Як зазначав Пантелеймон Куліш, «двадцять два годи було йому, як пішов він у монастир... і надів чернечу послушницьку одежу. Не треба ж того монастирського побутку уважати за якесь сурове іноцтво. Більше для того проживав Квітка в монастиреві, щоб ближче знаходитись коло дому Божого і більше свою душу молитвами і піснoсловієм священним наситити, не чуючи мирського гомону... А проте вертався він часту до отецького дому й проживав як мирянин у чернечому дупанкові, поки душа його починала знову нещувати о гріхах своїх, знов одверталась од миру і жадала непрестаних молитов, непрестанного піснoслoвія церковного, сама не знаючи, чим заспокоїти свою не відому для розуму тривогу. А була та тривога не що інше, як порив поетичного духу вилитись у красних річах, у високих розмовах з чоловічим серцем, у хвалебних піснях Создателя всієї красоти, котору око вбачає, серце чує і розум познає» [4, XI–XII]. Ми не даремно зацентрували увагу на релігійності (ба, навіть на певному внутрішньому прагненні урівноважити в собі сакральне й секулярне) Квітки-Оснoв'яненка, адже це один із присутніх моментів, через які зможемо схарактеризувати його творчість загалом, а відтак і з'ясувати вплив барокової літератури.

Звертаючись до оповідання «Салдацький патрет (латинська побрехенька, по-нашому розказана)», зважимо, що спочатку ключовим тут виступає саме слово «латинська», з огляду на те, що чи не найголовнішим об'єктом кпинів українських спудеїв (творців культури низового бароко) була мова давніх римлян, а Квітка вочевидь не раз був свідком подібних імпрез, як узагалі був добре обізнаний із школярським побутом, на що вказує бодай реалістично відтворений образ доміне Галушкінського з повісті «Пан Халявський». Також відомо, що жартували не лише з мови, а й з творів, за якими її вивчали та які вважали взірцевими. До них належала й збірка «Historia naturalis» Плінія Старшого, одне з оповідань якої — про художників Зевксіса та Апеллеса — й поклав в основу «Салдацького патрета» автор. Показово й те, що сюжет твору розгортається на ярмарку — місці, де традиційно показували не лише товари, а й таланти, а з-поміж іншого відбувалися й студентські діїства. Як відомо, на Харківщині початку ХІХ ст. ще панував давній побут [1, 221].

Однак Квітка не обмежується суто гумористичною фабулою, він змальовує різні верстви населення тодішньої Слобожанщини, зображує їхні звички, характери, зацікавлення, а водночас доводить актуальність сюжету — адже його настільки адаптовано до вітчизняних реалій, що в людини малообізнаної з твором античного письменника не виникає жодних сумнівів щодо «вірогідності» виникнення подібної ситуації на українському ґрунті. Відтак ми бачимо, що «Салдацький патрет» — це не травестія («переводяння») в прямому значенні цього слова, коли для підсилення комічного ефекту персонажі наділяються акцентовано видозміненими зовнішніми ознаками, як це робить Іван Котляревський у своїй «Енеїді», а власне адаптація твору до інших реалій з метою полегшити його сприймання. Тож підзаголовок «латинська побрехенька, по-нашому розказана» є своєрідною вказівкою на першоджерело, а водночас у ньому «закодовано» елемент гри, якою й бачиться процес адаптації.

І ще одна присутня деталь — авторський зачин оповідання: «Був собі колись-то якийсь маляр...

ось на умі мотається, як його звали, та не згадаю... Ну, дарма: маляр та й маляр» [3, 7], — так, як правило, починаються казки або театральні імпрези. Коли зважити на те, що серед персонажів подибуємо такі характерні типи як чумак, москаль, циган, а в центрі дійства, нехай і опосередковано, знаходиться солдат (варіант — козак), то одразу ж відчитасмо алюзії на вертепну драму. Потверджує цю думку й авторська манера оповіді, коли персонажі ніби «дістаються зі скриньки» — з'являються на сцені, висловлюють думку та зникають. Урешті, на це вказує й фінальна репліка «От і вся», котру автор вимовляє ніби під завісу. Отже, можемо стверджувати, що творчість Квітки-Основ'яненка має потужне барокове підложжя.

Уплив попередньої традиції відслідковуємо й в інших текстах письменника. Так, «Конотопська відьма» є пародією на поширені за тих часів перекази про відьом та, можемо припустити, кульгову книжку середньовіччя «Молот відьом», з якою, цілком вірогідно, був знайомий Григорій Квітка-Основ'яненко. Адже ця праця була добре знаною в Україні ще за часів бароко, і принаймні деякі сцени повісті є ледь не прямою ілюстрацією до положень трактату Я. Шпренгера та Г. Інстіоріса, як то пояснення Пістряка про природу відьмацького стану: «Викрадають осущих младенців з утроб материних і влагають ув онія або жабу, або мишу, або еще і щеня; просяляють вражду і раздор поміж супружьного пребиванія; возбуждають любовное преклоненіе у юноши к діві і от онія к оному, і прочес зло недоборекомос» [2, 145–146]. Фольклорну основу складають застосовані в творі переконання про те, що відьми можуть впливати на стихії, зокрема «ховати» дощ, а також звичай «виявляти» «нечисту» особу через потоплення (як відомо, подібні випадки були непоодинокі в тогочасній Україні); відчитуємо її у низці описів, котрі, знову ж таки, відповідно до народних уявлень, ілюстрували «діяльність» відьми, а також обряд її виявлення [5, 178].

Однак цікавим для нас є ставлення автора до подібних «переконань» та звичаїв. Ключ до розуміння цього закладено вже у прізвищах дійових осіб: сотник Забр'юха, себто неохайна, заляпана брудом людина; або писар Пістряк — прищ на вимені корови. Потверджують влучність прізвищ також інші характеристики персонажів: Микита Уласович завжди нечесаний, до пуття не вдягнений, до того ж поглинений п'яною неуцтва; а от Прокіп Ригорович належить до категорії тих людей, котрі вміють «не втратити шанс». Напустивши на себе флер «освіченості», він користується з неуцтва сотника та багатьох селян; заради власної вигоди цей пройдисвіт

легко знаходить спільну мову навіть із відьмою. Удвох Забр'юха й Пістряк складають цікавий тандем, фактично управляючи громадою. Відтак в образі Пістряка ми відстежуємо риси всюдисущого Чорта (характерного персонажа низового бароко), що до нього ще не раз звертатиметься українська література. Однак авторська оповідь зводиться до того, що всілякі здобутки, отримані шляхом залучення нечесної сили (тобто нечесним шляхом, ідучи супроти правди Божої), не призводять ні до чого доброго — тому й зазнають поразки Забр'юха, Пістряк, Явдох, й так само віра в забобони не приносить щастя Олені й Халявському, бо «зачим зараз кинулися до відьми? Зачим через чаклування та ворожіння, покинувши Закон Святий, собі побралися? Еге! Хоч і прийняли шлюб, та як не через Божу волю, а через Явдоху, та через реп'яхи, та кісточки сушеної жаби, так воно усе і пало прахом» [2, 191]. Отже, Квітка-Основ'яненко не просто засуджує нечесні вчинки, він — і це чи не найголовніше — виступає проти решток поганства, котрі протривали в українському селянському побуті ще до часів Квітки, а відгомін деяких віднаходимо й дотепер. З ними вели активну боротьбу ще барокові достойники, про що свідчать гнівні інвективи в творах Петра Могилы, Йоанікія Галятовського, Івана Максимовича та інших.

У контексті «Конотопської відьми» також варто сказати й про те, що цей твір виразно позначений рисами барокової фантазмагорії, де реальність переплітається з фантастикою (політ над селом Микити Забр'юхи чи зникнення дверей у його господі). А відтак це дає підстави вести мову про сталість культурної традиції. Образ пройдисвіта, котрий завжди виходить «сухим із води», чи, як ми вже говорили, всюдисущого Чорта, зринає й у драматургії Григорія Квітки-Основ'яненка, зокрема в низці п'єс, головною дійовою особою яких є Шельменко. Тут знову ж таки варто звернути увагу на прізвище персонажа — Шельменко, що походить від «шельма», тобто спиритна, хитра людина; це слово має в українській мові негативне експресивне забарвлення. Цікаво й те, що, як і Пістряк, Шельменко починає свою «кар'єру» з посади волосного писаря (п'єса «Шельменко — волосний писар»), а перегодом, упійманий за нечесними справами, втрапляє під суд, який карає його роками солдатчини. Там ми й подибуємо його вже тоді, коли він «дослужився» до денщика. Йдеться про найкращий драматичний твір Квітки-Основ'яненка «Шельменко-денщик». Цікаво, що на відміну від Пістряка, який заправляв малоосвіченою сільською громадою, тут герой обертається серед тогочасної

«еліти» — дворянства, й знову ж таки, від нього залежить щастя людей. Він, і тільки він, шляхом уміло сплетених інтриг влаштовує весілля закоханих Прісіньки й капітана Скворцова, і саме в його руках опиняються людські долі, якими він з легкістю бавиться, не дуже замислюючись над наслідками таких дій і дбаючи лише про власну вигоду. І ще одна суттєва деталь: якщо серед простолюду Шельменко наголошено «освічений», то серед дворянства, навпаки, — простакуватий, але в обох випадках — це фігура, котра різко контрастує з оточенням.

Є подібний персонаж і в п'єсі Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці» — це Осип Скорик, котрий з'являється невідомо звідки й, знову ж таки, стає «вершителем» людських долі. Тут він навіть удається до певних «магічних» дій, основною метою яких є звичайнісіньке окомилування, — адже за ситуації, коли Одарка, мати Уляни, не піддавалася на жодні уговори, треба було бодай переконати її в неприродному походженні її бажань, що все те їй «наслано». Та все ж як легко вона погоджується змінити долю власної доньки! І йдеться тут головню не про матеріальні статки, а про перехід в інший стан — кріпацький, що значно серйозніше. І, знову ж таки, бачимо, що Осип Скорик різко виділяється на тлі оточення.

Тут варто зацентувати увагу на ще одній посутній деталі — об'єктом маніпулювання таких пройдисвітів стають люди хисткої вдачі, які не знають, чого власне хочуть (сотник Забрьоха, пан Шпак, Одарка); саме з їх слабкості пройдисвіти й користаються.

Додамо, що в п'єсі «Сватання на Гончарівці» є персонаж, котрий слугує своєрідним «продовженням» образу Забрьохи — Стецько. Йому від батька теж має дістатися непоганий спадок, а от розумом Стецько — «слабий», тож іде свататися, твердо переконаний, що заручиться з однією із найкращих дівчат села. І залишається в дурнях. Навіть такий дрібний епізод — оповідь Стецька про відмову взяти його до війська через те, що він не зміг порахувати пальці на руках, — викликає алюзію на епізод, коли Забрьоха, вмюючи лічити тільки до тридцяти, не міг перерахувати власну сотню.

Отже, ми бачимо, що для творчості Квітки-Основ'яненка, витриманої в бурлескно-гумористичному річчці, характерні певні типи персонажів, котрі він розробляє протягом тривалого часу: «переміщає» їх «у часі й просторі» з твору в твір, проте суть залишається тією самою. При цьому яскраво відслідковується вплив барокової традиції (вертєнна драма, старосвітська школа, образ всюдисущого Чорта).

ЛІТЕРАТУРА

1. Борзєво О. І. Сентиментальна «провінція» (Нова українська література на етапі становлення). — Х., 2006. — 322 с.
2. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Конотопська відьма / Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Збір. тв. у 7-и т. — К.: Наукова думка, 1981. — Т. 3. — С. 131–192.
3. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Салдацький патрет / Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Збір. тв. у 7-и т. — К.: Наукова думка, 1981. — Т. 3. — С. 7–21.
4. Куліш П. Григорій Квітка і його повісті. — СПб.: Типографія П. Куліша, 1858. — 36 с.
5. Ушкалов Л. Есеї про українське бароко. — К.: Факт — Наш час, 2006. — 284 с.

В статье анализируется влияние барокковой литературы на прозу Григория Квитки-Основьяненко. На материале таких произведений как «Салдацкий патрет», «Конотопская ведьма», «Пан Халиавский», «Шельменко-денщик», «Сватанье на Гончаривке» прослеживается действие ряда барокковых сюжетов и образов (вертепная драма, вездесущий Черт, старосветская школа и т.д.) в творчестве писателя. И благодаря этому осмысливается его роль в развитии отечественной традиции.

The article analyses the influence of baroque literature on prose of G. Kvitka-Osnovyanenko. In his works ("Salciatskyi patret", "Konotopska Vidma", "Pan Khaliavskiy", "Shelmenko-denschyk", "Svatannya in Honcharivka") have been researched the baroque subjects and characters (vertep show, omnipresent devil, old fashionable school etc.). Thanks to it, his role in the development of national tradition is realized.